National Journal of
Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2025; 1(59): 201-203
© 2025 NJHSR
www.sanskritarticle.com

डा. लीनाचन्द्रा का
सहायिकाध्यापिका,
साहित्यविभागः,
रा.सं.वि.वि., तिरुपतिः

Correspondence:
डा. लीनाचन्द्रा का
सहायिकाध्यापिका,
साहित्यविभागः,
रा.सं.वि.वि., तिरुपतिः

संस्कृतवाङ्मये उपमा

डा. लीनाचन्द्रा का

अलङ्कारशिरोरत्नं सर्वस्वं काव्यसम्पदाम् ।
उपमा कविवंशस्य मातैवेति मतिर्मम ।।[१]

अलङ्कारेषु श्रेष्ठा, काव्यसौन्दर्याय सारभूता, विविधालङ्काराणां जननी कविकुल- मातुरुपमायाः सर्वातिशायी महत्त्वं मन्वते विवेचकाः। अत्रोपमाया उपमेयोपमाद्य- नेकालङ्कृतिघटकत्वेनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमिवोपमाविज्ञानेनालङ्कृतिज्ञानं भवति । अतः सर्वप्रथमोपमैव निरूपणीयास्ति।

उपमायाः प्राचीनत्वम् -

उपमात्यन्तं प्राचीनतमोऽलङ्कारो भवति। ऋग्वेदे, पाणिनीयव्याकरणे च उपमायाः प्रयोगः उल्लेखश्च दृश्यते। तथाहि -

तष्टेव वृक्षं वनिनो निवृश्चसि [२]
यौरिव स्मयमानो न भोभिः [३]
अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्ता रुगिव सनये धनानाम् [४]

यास्कस्य निरुक्तेऽपि उपमायाः लक्षणं बहुविधभेदाश्च दृश्यन्ते । यथा-

अथात उपमा। यदतत् तत् सादृश्यमिति गार्ग्यः ज्यायसा वा गुणेन प्रख्याततमेन वा कनीयांसं वाऽप्रख्यातं वोपमिमीते । अथापि कनीयसा ज्यायांसम् । यथेनि कर्मोपमा, भूतोपमा, रूपोपमा वदिति सिद्धोपमा। अथ लुप्तेपमान्यार्थोपमानानीत्याचक्षते ।

पाणिनीयव्याकरणे उपमानम्, उपमितम्, सामान्यवचनम् इत्यादीनां प्रयोग एवं श्रौती, आर्थी इति भेदस्योक्तिश्च दृश्यते । तद्यथा -

उपमानम् - **उपमानानि सामान्यवचनैः** [५]
उपमानाच्च [६]
उपमानादाचारे [७]
उपमानादप्राणिषु [८]
उपमितम् - **उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्यप्रयोगे** [९]
सामान्यवचनम् - **उपमानानि सामान्यवचनै :** [१०]
उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्यप्रयोगे [११]
श्रौती - **तत्र तस्येव** [१२]
आर्थी - **तेन तुल्यं क्रिया चेत् वतिः** [१३]

एवं प्राचीनकालादेव उपमा बहुषु ग्रन्थेषु विद्यमाना आसीत् ।

उपमायाः प्राधान्यम् -

उप समीपे मानं प्रक्षेपणं निमित्तान्तरैरिति अभिनवगुप्तः। नाट्यशास्त्रकारादारभ्य अद्य यावत् सर्वैरप्यालङ्कारिकैः उपमा अङ्गीकृता दृश्यते। तेषु बहुभिः उपमायाः बह्वलङ्कारनिष्ठत्व- मित्यङ्गीकृतम्। वामनेन प्रतिवस्तुप्रभृतिरुपमाप्रपञ्चः इत्युक्तम्। रुद्रटेन अलङ्काराणां मूलतत्वानि चत्वारि निर्दिष्टानि, तानि वास्तवाः, औपम्यम्, अतिशयः, श्लेषश्च भवन्ति। अनेके अलङ्काराः तेन

औपम्यस्य भेदाः इति मन्यन्ते। रुय्यकेनापि उपमायाः अनेकालङ्काराणां मूलतत्वं मन्यते। तद्यथा - उपमैव च प्रकारवैचित्र्येणानेका - लङ्कारबीजभूतेति प्रथमं निर्दिष्टा इति। विद्यानाथोऽप्याह अत्र प्रथममनेकालंकारबीज - भूतत्वादुपमा निरूप्यते इति। अर्वाचीनालङ्कारिकेषु प्रमुखः अप्पय्यदीक्षितः उपमायाः अत्यधिकं प्राधान्यं कल्पयति । तद्यथा –

उपमैका शैलूषी सम्प्राप्ता चित्रभूमिकाभेदान् ।
रञ्जयति काव्यरंगे नृत्यन्ती तद्विदां चेतः ।।[१४]

तथा –

तद्विदं चित्रं विश्वं ब्रह्मज्ञानादिवोपमाज्ञानात् ।
ज्ञातं भवतीत्यादौ निरूप्यते लिखिलभेदेन सा ।।[१५] इति ।

उपमायाः लक्षणम्

१. नाट्यशास्त्रलक्षणम् -

यत्किंञ्चित् काव्यबन्धेषु सादृश्येनोपमीयते ।
उपमा नाम सा ज्ञेया गुणाकृतिसमाश्रया ।।[१६]

तत्रोपमां लक्षयति यत्किंञ्चिदिति। काव्यबन्धेषु काव्यलक्षणेषु सत्स्वित्यनेन गौरिव गवय इति हि पर्यायाः। लक्षणं त्वलङ्कारशून्यमपि न निरर्थकम्। भूयांश्चात्रोदा- हरणमार्गो दर्शितः । गुणशून्यं नु न काव्यं किंञ्चिदपीयति च महापुरुषो दृष्टान्तः अहेत्वप्रदर्शनार्थम्। एवं हि प्रसादादीनां गुणवाचोयुक्त्या व्यवहारः, तद्विना काव्यरूपत्वाभावात्। सुन्दरास्पदं तु शरीरमुपलक्षणञ्च। उपमाद्यन्तरेण तु भवत्येव काव्यमिति प्रकटीकर्तुमुपमादीनाम- लङ्कारत्वेन व्यवहारः, न तु लोक इव स्फुटात्र पृथक् सिद्धिरस्ति।

तथा हि दण्डिना काव्यशोभावहा धर्मा अलङ्काराः सर्वं उक्ता इति केचित्, यत्किंञ्चिदित्यननोपमीयत इति क्रियार्थः संबध्यते न कर्म। उप समीपे मानं प्रक्षेपणं निमित्तान्तरैरपि संभवतीत्यत आह सादृश्येनेति। उपमीयत इत्यनेनेति उपमानोपमेये उक्ते सादृश्येनेति साधारणो धर्मः, गुणः संबन्धः आक्रियते अननेति गुणाकृतिः इवादिः शब्दः आश्रीयमाणो यस्यामिति गुणाकृतिसमाश्रयाः।

उपमायाः पञ्चभेदाः

प्रशंसा चैव निन्दा च कल्पिता सदृशी तथा।
या किञ्चित्सदृशी ज्ञेया सोपमा पञ्चधा बुधैः ।।[१७]

इयञ्च उपमा नाट्यशास्त्रानुसारं पञ्चधा विभक्ता यथा प्रशंसा, निन्दा, कल्पिता, सट्टी, किंञ्चिदृशी इति। बुधैः उक्तम्।

उदाहरणम् -

संपूर्णचन्द्रवदना नीलोत्पलदलेक्षणा ।
मत्तमातङ्गगमना संप्राप्तेयं सखी मम।।[१८]

तदुदाहरति संपूर्णेति। सप्तम्युपमानपूर्वपदस्येति समासबलादुप- मानता प्रतिपत्तिः। तत्र ह्युत्तरपदलोपः सन्नियोगशिष्टत्वात्। क्यङि सलोप इव मत्तमातङ्गमनमिव गमनमस्या इत्युत्तरपदलोपोऽपि।

२. चन्द्रालोकलक्षणम्

उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयोः।[१९]

यत्र द्वयोः सादृश्यलक्ष्मीः उल्लसति सा उपमा।

उदाहरणम् -

हृदये खेलतोरुच्यैस्तन्वङ्गीस्तनयोरिव ।।[२०]

यथा तन्वङ्ग्या वचसि उन्नतयोः स्तनयोः मिथः सादृश्यं चमत्कारकारि भवति, तथैवोपमानोपमेययोरिति भावः। अत्र एकः स्तनः उपमानं परश्च स्तन उपमेयं, हृदये समृच्छवलनं द्वयोः साधारणधर्मः इवेत्युपमावाचकः शब्दः इति पूर्णोपमा इयम्।

उपमायाः भेदाः

उपमैका शैलूषी सम्प्राप्ता चित्रभूमिका भेदान्।
रञ्जयति काव्यरङ्गे नृत्यन्ती तद्वितां चेतः।।[२१]

प्रधानतया उपमा एका एव अलङ्कारः आधारभूतः सर्वेषां अलङ्काराणाम्। अत्र उपमानोपमेययोः सहृदयहृदयाह्लादकत्वेन चारु सादृश्यमुद्भूततया उल्लसित- व्यङ्ग्यमर्यादां विना स्पष्ठम् प्रकाशते तत्र उपमालंकारः।

३. कुवलयानन्दलक्षणम्

उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयोः[२२]

यत्र द्वयोः सादृश्यलक्ष्मीः उल्लसति सा उपमा।

उदाहरणम् -

हंसीव कृष्ण ! ते कीर्तिः स्वर्गङ्गामवगाहते ।।[२३]

यथा कृष्णस्य कीर्तिः हंसीव सुरगङ्गायां विहरति । अत्र कृष्णस्य कीर्तिः उपमेयः । हंसी उपमानम् । इव उपमावाचकः। विहरति इति समानधर्मः । एवं चतुर्णां अंशानां समाहारात् अत्र पूर्णोपमा ।

४. साहित्यदर्पणलक्षणम्

साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्य उपमाद्वयोः ।[२४]

साम्यमिति। वाक्यस्यैकत्वे सति द्वयोः साम्यमुपमेत्यन्वयः। साम्यं साधर्म्यं गुणक्रियादिरूपम्। वाच्यमभिधया बोध्यम्।

उदाहरणम् -

सौरभमम्भोरुहवन्मुखस्य कुम्भाविव स्तनौ पीनौ।
हृदयं मदयति वदनं तव शरदिन्दुर्यथा बाले ।।[२५]

सौरभमिति। मुखस्य सौरभमम्भोरुहवृत्तिसाधर्म्याभिन्नमित्यन्वय- बोधः । यद्वा सौरभाभिन्नमम्भोरुह-साधर्म्यं मुखसंबन्धीति। स्तनौ पीनलाभिन्नकुम्भवृत्तिसाधर्म्याश्रया- वित्यन्वयबोधः। एवमुत्तरत्रापि।

५. काव्यप्रकाशलक्षणम्

साधर्म्यमुपमा भेदे ।[२६]

साधर्म्यस्य प्रतियोग्यनुयोगिनिरूप्यतया तदनभिधाने न्यूनत्वं लक्षणवाक्यस्येति चेत्, न। आक्षेपादुपमानोपमेयरूपयोस्तयोर्लभात्। न च प्रतियोग्यनुयोगिमात्राक्षेपेऽति- प्रसङ्गः। उपमानोपमेये विनान्यस्य कार्यकारणादिमात्रस्य साधर्म्याभावात्। एवं चोप- मानोपमेययोः समानेन धर्मेण सम्बन्ध उपमेति लक्षणम्। अत्र चोपमानोपमेययोराक्षेपः साधर्म्यप्रतिपत्तिमात्रफलकः, न तु

व्यावर्तकः। नन्वेवं भेदे इत्यनुपादेयम्। तस्याप्याक्षेपादेव लाभसम्भवात्। न ह्यभेदे सादृश्यात्मकं साधर्म्यमिति चेत्, न। साधर्म्यपदस्याऽऽरोपितानारोपितसाधारणसमानधर्मसम्बन्धमात्रपर त्वेनाऽऽरोपित- साधर्म्यनिबन्धनस्यानन्वयालङ्कारस्य व्यवच्छेद्यत्वा-त्। अलङ्कारत्वे सति इत्यपि पूरणीयम्। साधर्म्यमात्रस्यो-पमात्वाभावात्।

उपमायाः भेदाः

१. पूर्णोपमा, २. लुप्तोपमा

साग्रिमा । श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा ।[२७]

पूर्णोपमा षट् विधः। यत्रोपमानोपमेयसाधारणधर्माणामुपमा-प्रतिपादकशब्दस्य चोपादानं सा पूर्णा। एतच्चतुष्कमध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वाऽनुपादानं यत्र सा लुप्ता। लुप्तोपमा अष्टविधः ।

उदाहरणम् -

स्वप्नेऽपि समरेषु त्वां विजयश्रीर्न मुञ्चति ।
प्रभावप्रभवं कान्तं स्वाधीनपतिका यथा ।।[२८]

अत्र विजयश्रीरुपमेया स्वाधीनपतिकोपमानम्। न मुञ्चतीति साधारणो धर्मः। यथेत्युपमाप्रतिपादकम्। एवमग्रेऽप्यूह्यम्। न चैतेषां कयोरपि समास इति वाक्यगतश्रौती।

उपसंहार :

एवं काव्येषु सत्सु बहुषु अलङ्कारेषु उपमायाः एव अतीव प्राधान्यं वरीवर्ति। अतः तस्यैव अलङ्कारस्य अर्थालङ्कारेषु अग्रिम स्थानं दत्तम्। महाकवयः अपि आधिक्येन उपमामेव स्वकीय काव्येषु स्वीकुर्वन्ति। महाकवि कालिदासः अनेन अलङ्कारेणैव सुप्रसिद्धः सञ्जातः। यथा 'उपमा कालिदासस्य' इति । उपमालङ्कारेण विना अन्येपि अलङ्काराः नोद्भवन्ति। अयमेव उपमालङ्कारः अन्येषां सर्वेषां अलङ्काराणां मार्गदर्शकरूपेण भवति ।

उपयुक्तग्रन्थसूची

१. **अलङ्कारशेखरः,** केशवमिश्रः, संस्कृत पुष्पक् बन्धर, कलिकत्ता, १९९८

२. **ऋग्वेदसंहिता**, सायणाचार्यः, वैदिकसंशोधनमण्डल, पूने, २००१

३. **काव्यप्रकाशः**, मम्मटः, चौखम्बा विद्याभवन, वारणसी, १९९९

४. **कुवलयानन्दः**, अप्पय्यदीक्षितः, चौखम्बा विद्याभवन, वारणसी, १९९९

५. **चन्द्रालोकः**, जयदेवः, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वारणसी, २०००

६. **चित्रमीमांस**, श्रीदप्पय्यदीक्षितः, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वारणसी, २०००

७. **नाट्यशास्त्रम्,** भरतः, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वारणसी, १९९९

८. **पाणिनीयसूत्रम्,** चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वारणसी, १९९९

९. साहित्यदर्पणः, विश्वनाथः, भारतीय बुक् कर्पोरेशन, दिल्ली, २०००

टिप्पण्यः

१. अलङ्कारशेखरः
२. ऋग्वेदः १.१३०.४
३. ऋग्वेदः २.४.६
४. ऋग्वेदः १.१२४
५. पाणिनीयसूत्रम्, २.१.५५
६. पाणिनीयसूत्रम्, ५.१.१३७
७. पाणिनीयसूत्रम्, ३.१.१०
८. पाणिनीयसूत्रम्, ५.४.९७
९. पाणिनीयसूत्रम्, २.१.५६
१०. पाणिनीयसूत्रम्, २.१.५५
११. पाणिनीयसूत्रम्, २.१.५६
१२. पाणिनीयसूत्रम्, २.१.११६
१३. पाणिनीयसूत्रम्, २.१.११५
१४. चित्रमीमांसा
१५. चित्रमीमांसा
१६. नाट्यशास्त्रम्, ६.४१
१७. ना.शा.१६.४७
१८. दमयन्ती कथा चम्पू
१९. चन्द्रालोकः ५.११
२०. चन्द्रालोकः ५.११
२१. चन्द्रालोकः ५.११
२२. कुवलयानन्दः ६
२३. कुवलयानन्दः ६
२४. साहित्यदर्पणः १०.१८
२५. साहित्यदर्पणः १०.१९
२६. काव्यप्रकाशः १०.१२६
२७. काव्यप्रकाशः १०.१२६
२८. काव्यप्रकाशः १०. ३९२